

PETER LASLETT

A nyugalomba vonulás társadalomtörténete: a rokonság és a közösség szerepe az öregek támogatásában¹

Nehéz eldönteni, hogy a nyugdíjas lét mennyire új jelenség korunkban, mennyiben újszerű mint elfogadott társadalmi státusz, tapasztalat és személyes élmény. A nyugdíj mai formája és gyakorlata mindenesetre olyan helyzeteket teremtett, amelyek példa nélküliek voltak a múltban. Bár a „nyugdíjas férj, dolgozó feleség” szituáció nem mindennapos, a mi generációnkban elég gyakorivá vált ahhoz, hogy kutatások szalagcímévé váljon, amelyek célja kideríteni, hogyan is alakul az öregkor ma, s ez alapvetően új jelenség. A nemi szerepek alapvető és hirtelen felcserélődése, a házastársak között meglévő korábbi attitűdök és feltételezések felborulása olyan jelenség, amelyet szokványosnak, sőt elvárhatónak kell tekintenünk, amennyiben követni akarjuk a kor szellemét.

A nyugalomba vonulás Angliában már több mint egy évszázada elfogadott intézmény, habár ez kezdetben nem jelentett semmiféle imperatívuszt, sem univerzális elvet mindazok számára, akik megérték az öregkort. Ezen felül az európai társadalmak történetét áttekintve nehéz olyan példát idézni, amellyel meggyőzően lehetne bizonyítani, hogy a nyugdíj – ilyen vagy olyan formában – egyáltalán nem létezett. Az egyetlen lehetséges példát a cári Oroszországban, a misinói jobbágyok folyamatosan-többszalagos háztartásában kell keresnünk, amit az előző fejezetben tárgyaltunk. Ott még a férfiak számára is változatlan társadalmi környezetet tartottak fenn még akkor is, ha fizikailag már annyira legyengültek, hogy a házon kívül már képtelenek voltak dolgozni.

Mint már eddig is láthattuk, az ilyen háztartások igen ritkán jelennek meg a történelem során. Minden más családi rendszerben az életpálya ennél a szakasznál megváltozik, nemcsak a férfiak, hanem feleségeik esetében is. Tudjuk, mennyire átalakíthatja a családi életet az, ha a férfi – az egykori kenyérkereső – állandóan otthon tartózkodik, ahelyett, hogy dolgozni menne. Japánban, a hosszú életpályának és a mindig távollevő kenyérkeresőnek köszönhetően, a nők lehullott falevélnék nevezik nyugdíjba vonult férjüket, aki végre egész napját otthon tölti. A nők nyugdíjba vonulása csak a közelmúlt történelmében vált lehetővé. A történészek szerint az angol történelem során, a középkortól egészen Alice George idejéig, földművelő őseink nyugalomba vonulása akkorra tehető, amikor a család idősödő feje örököseire hagyományozta a földet. Azonban korántsem rendelkezett mindenki földbirtokkal, és csak igen keveset vagy szinte semmit sem tudunk a földnélküliek nyugállományba vonulásáról. Ez persze nem jelenti azt, hogy a munkától nem vonultak vissza még a legszerényebb körülmények között élők is. 1688-ban a Nottinghamshire-i Clayworth faluban például azt a családfőt, aki feltehetően már átment ezen, „levetkőzött kiscsajda”-ként írták le.

¹ A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Retirement and Its Social History: Kin and Collectivity in Support of the Old. In: Laslett, Peter: A Fresh Map of Life. The Emergence of the Third Age. 2nd Edition, Macmillan Press Ltd, London, 1996. 155–176.

A visszavonulás és az öregekről gondoskodó törzscsalád

A misinói birtokon élő jobbágyok helyzetét szélsőségesnek neveztük. Azonban vannak és biztosan voltak olyan lakhatási megoldások, amelyek a miénknél is melegebb családi kört biztosítottak az idős és visszavonult emberek számára, még ha nem is azon a szinten és azzal a teljességgel valósult ez meg, mint amely a folyamatosan-többcsaládós háztartásra jellemző. Amikor létezik egy olyan szokás, amely előírja, hogy az egyik gyermeknek otthon kell maradnia, gondoskodni korosodó szüleiéről, még ha ez a házasságról való lemondással is jár, akkor valamiféle családi társaság – ha nem is családi kör – biztosítható az öregek számára egészen életük végéig. Ez így volt és ma is így van még Nyugat Európában is. Mivel ebben a térségben a nők a világ többi részéhez képest mindig is rendkívül későn kötöttek házasságot, és mivel sokan nem is házasodtak meg, nyugaton mindig voltak olyan lányok, nők és sokszor férfiak is, akik úgy döntöttek vagy úgy érezték, hogy emiatt otthon kell maradniuk. Egyesek bizonyára feladták máshol megkezdett karrierjüket, hogy hazamehessenek végrehajtani a kötődés és a családi hűség által rájuk rótt kötelességet.

Mindazonáltal nehéz eldönteni, hogy az öregeknek e felnőtt társai nem azért találhatók-e a szülői otthonban, mert nem találtak maguknak házastársat. Nincsenek olyan feljegyzések, amelyek meggyőzően bizonyíthatnák, hogy a múltban vagy a jelenben létezett vagy létezik olyan normatív szabály a nyugati rendszerben, amely előírná az egyik gyermeknek, hogy eljuttassa ezt a szerepet. Ez alól talán kivétel az észak-amerikai gyarmati társadalom, másutt azonban túl sok példa van a családi fészket egymás után – bár nem időrendi sorrendben – elhagyó fiúkra és lányokra, aminek következtében a szülők vagy a megözvegyült szülő végül egyedül marad.

Ez megtörténhetett, annyi világos, még akkor is, ha a házas gyermekeik – vagy legalábbis közülük egyesek – ott éltek a szülőfaluban. Dániában, amelynek családmoddellje igen hasonlított az angliaihoz, Odens (Hans Anderson városa) nyilvántartásában a következőhöz hasonló bejegyzéseket találtak egy koldus temetéséről a 18. században: „A gyermekek nem fogják fedezni a temetés költségét, mert állításuk szerint anyjukkal vagy apjukkal már régóta nem tartják a kapcsolatot.”² Ugyanakkor a törzscsalád típusa – amely különösen Közép- és Dél-Európa hegyes vidékein fordul elő – intézményesítette azt a megoldást, hogy az egyik utód, a megházasodott örökös otthon marad segíteni a visszavonult öregnek vagy az idősebb házaspárnak. Németország egyes vidékein a visszavonulásnak ezt a formáját *Leibgeding*ének nevezik. Ez nagyjából 60 éves korban történt meg, amikor a földbirtokos visszavonult a nála lakó, általában már házas utódja javára, aki továbbvitte a törzset. Azonban nincs arra utaló feljegyzés, hogy a nyugalomba vonult földbirtokos attól kezdve nem művelte a földjét, azaz hogy valóban visszavonult-e a szó mai értelmében.

Ez a hely nem alkalmas annak kifejtésére, hogy milyen elterjedt volt is valójában a törzscsalád a tradicionális Európában, vagy hogy mennyire volt fontos ahhoz, hogy valóban lényeges szerepet játsszon az öregek jelentős hányadánál egyfajta családi kör biztosításában. Angliában nem igazán vannak a törzscsalád létezésére utaló jelek. Véleményem szerint e családtípus szerepét ebben és más vonatkozásokban is némileg eltülozzák.³ A törzs-

² Lásd: Johansen, H. Chr.: Growing Old in an Urban Environment. Continuity and Change, 2,2. 1987.

³ Lásd: Laslett, P.: The Stem Family Hypothesis and its Privileged Position. In: Wachter, K. W. – Hammel, E. A. – Laslett, P.: Statistical Studies in Historical Social Structure. London, 1978. Steven Ruggles könyvének (The Transformation of American Family Structure. American Historical Review, 1994. 105–128.) 8. fejezetében amellett érvel, hogy a 19. századi Amerikában a nagycsalád volt domináns, vagy legalábbis túlsúlyba került, mégpedig azért, mert egy megházasodott gyermek (nincs meghatározva, hogy fiú- vagy leánygyermek) otthon maradt házastársával, és nem azért, mert az idős szülők bevonultak immár megházasodott gyermekeik házába. Megeshet, hogy ez a kisbirtokosok körében előfordult, ámbár az amerikai népesség egésze, úgy tűnik, kissé más

család típusához két jellegzetességet szokás társítani, amelyek azért fontosak, mert mi is megörököltük. A törzscsalád egyik ilyen sajátossága a visszavonulás nyilvánvaló elismerése, amikor a gyermekneveléssel és munkával eltöltött éveink gyümölcseit élvezhetjük. Másik jellegzetessége a nyugalomba vonulási dokumentum elkészítése, amelyben rögzítik a régi tulajdonos-üzveztető jogait, valamint az új tulajdonos kötelezettségeit. Az effajta dokumentumok azonban nem korlátozódnak csupán olyan területekre, ahol a törzscsaládok együttlakó csoportokként jelennek meg. Nagy számban megtalálhatók számos európai levéltárban, bár Angliában előfordulásuk nem olyan gyakori a középkor után. Csábító úgy tekinteni erre, mint a mai értelemben vett nyugdíjazás eredetére, amely napjainkban szinte kivétel nélkül a Harmadik Kor kezdetén ránk vár.

Azonban sok minden szól ellene annak, hogy a visszavonulásnak ez a formája a korábbi európai társadalmak elfogadott intézménye, a visszavonulás pedig a minden egyén életének várható szakasza volt. Először is ez a gyakorlat Angliában Alice George nemzedékében csupán a tulajdonosi és főként a földbirtokosi vagy földfoglaló kisebbségre korlátozódott, és nem szabad azt feltételezni, hogy ez a réteg kontinensünkön valaha is nyilvánvaló többséget alkotott volna. Nincs értelme azt feltételezni, hogy Alice George vagy bármely földnélküli munkás nyugdíjat remélhetett vagy ebben az értelemben biztosíthatott volna magának, amikor egyszerűen nem lett volna miből élnie a visszavonulás után. A kézművesek vagy a kiskereskedők esetleg tehettek ilyen irányú lépéseket, de ez nem tűnik valószínűnek, és eddig nem találtak erről tanúskodó forrásokat. Egy nyugalomba vonulási dokumentum megírása sem utal szükségszerűen bevett megoldásra. Erről inkább az mondható el, hogy a tényleges visszavonulás inkább váratlan, mintsem az elvárt lépés volt. E könyv 6. fejezetében is amellett érveltem, hogy a történelmi múltban élő emberek és különösen a szegények igazából sohasem számoltak az öregséggel.

Még ha előfordulásuk ritka is volt, a nyugalomba vonulási megállapodások még arra is utalhatnak, hogy e dokumentumok megfogalmazói nagyon jól tudták, hogy az öregek eltartásának kérdése nem volt kellően szabályozva. Tehát azok, akik gyengélkedtek, és úgy érezték, nem tudják magukat ellátni, valamilyen hivatalos okirat garanciái nélkül aligha bízták meg utódaikat gondozásukkal. Egyes középkori források megindító olvasmányok, amelyekben az idősek azt követelik, hogy helyet biztosítsanak nekik a tűz körül. Ezek a megállapodások gyakran – bár nem mindig – azt a benyomást keltik, hogy a Negyedik Kor már küszöbön volt. A helyhatóság, a középkori falvakban az úriszék [manor court] olykor azt követelte, hogy megállapodást kössenek egyesek földbirtokával és egyebekkel kapcsolatban, mert ők már nem számítanak illetékesnek. Minden egyes írásos nyugalomba vonulási dokumentumra több száz vagy ezer szóbeli megállapodás juthatott.

Izlandon, ahol Európa egyik legkisebb és legrégebbi államigazgatása jött létre, a korai törvények igen érdekesek a mi szempontunkból annak ellenére, hogy nem rendelkeznek írásos megállapodásokról. Ebben a rendkívül szegény országban a magáról gondoskodni nem tudó idős személy jólétének biztosítása gyermekei jogi kötelezettsége volt. Rászoruló szüleiket gondozniuk kellett, még ha ezért szolgának kellett is beállniuk, hogy előteremtse a szükséges pénzt. Amennyiben ez a megoldás nem működött, a távolabbi rokonok voltak felelősek, de csak akkor, ha jómódúak voltak, és a rászoruló idős személyt tudták felváltva gondozni. Ha ez sem működött – és ez az ismétlődés azt sejteti, hogy ezek a megoldások gyakran hatástalanok voltak –, akkor a felelősség a közösségre hárult, vagyis az izlandi esetben a *faelligre*. Ez jómódú helyi lakosok felelős csoportja volt, akik házról házra adva, felváltva tudták gondozni az idős személyt, és ebben az esetben nem a rokonok háztartásairól van szó. A legszűkebb családi körön kívüli rokonokra való támaszkodás igen

volt, mint ahogyan azt az elmélet megkövetelné, ráadásul a nagycsaládok egyéb jellegzetességei sem voltak megfigyelhetők körükben. Az angol családoknál ezek a jegyek csak a háztartások jelentéktelenül kis hányadánál kimutathatók a történelem során.

ritka a múlt jóléti rendeleteiben, bár osztrák és spanyol feljegyzésekben szerepelnek erre történő utalások. A család, a rokonság és a közösség közös fellépésére az idősök gondozása terén pedig nem is lehetne szebb példát találni, mint az izlandi jogban.⁴ Ez a gondozási forma, mely csak a 80 éves felülieket illette meg, s valószínűleg ilyen kis számú lakosságnál csak igen kevesen érthették meg ezt a kort, különösen érdekes. Ez nem ösztönzött utód nevelésre, de ha egy mégis feltűnt, akkor az nem örökölhett.

A kis földbirtokosok körében a visszavonulás és a nyugalomba vonulási szerződés inkább csak egyszeri eszköznek tekinthető, mintsem a társadalmi szerkezet elfogadott és szokványos részének.⁵ Bár ezek a hagyományos megoldások is hatottak a nyugdíjról alkotott elképzeléseinkre, a 20. század végi gyakorlatra sokkal nagyobb hatással volt a politikától és az elit körökben való aktív részvételtől való visszavonulás, amit a privilegizáltak minden korban megengedtek maguknak.

Tíz évvel Goody George-dzal folytatott beszélgetése után, azaz 58 éves korában maga John Locke is így „vonult vissza” egy vidéki házba Essexben. Heti egy fontot fizetett önmaga és szolgálja ellátásáért, valamint heti egy schillinget (5 pennyt) a lováért. Bár helyzetét többször is nyugalomba vonulásként írta le, az év száz legmelegebb napját londoni lakásán töltötte hivatalos ügyeinek intézésével. Az elit ilyen értelemben vett nyugdíj intézménye – amelyet a 19. század eleji orvosok és hivatalnokok kötelezővé akartak tenni – akkor kezdett elterjedni a lakosság körében Európa szerte, amikor azt a közalkalmazottakra és az üzleti vállalkozásokra is kiterjesztették.

A múltban a nyugalomba vonulást tehát, úgy tűnik, nem garantálták elfogadott szokások vagy intézmények, ezt csak különféle egyedi eszközökkel lehetett biztosítani. De miért is számítanánk másként, hiszen az öregkort megérők száma alacsony volt, és igen kevesen számítottak hosszú életre. Ahol a családi körön belül biztosítottak helyet az idősök számára – mint például az állandó többcsaládos háztartás vagy, bár kevésbé hatékonyan, a törzscsalád esetében –, ott ez csak mellékesnek tűnik a családtípusok más funkcióihoz képest. Ebből az az általános következtetés vonható le, hogy az együttlakó családmódel igen nehezen alkalmazkodik az egyén életében történő változásokhoz, s az idősök ellátása valójában meghaladja lehetőségeit. Ebből a szempontból ez a módel csak a misinóihoz hasonló szokatlan helyzetekben tekinthető sikeresnek. A legfontosabb feltétel, úgy tűnik, az a szokás volt, amely megengedte a többcsaládos háztartás létét, nem csupán a kiterjesztett

⁴ Vö. Laslett: *Family, Kinship and Collectivity. As Systems of Support in Pre-Industrial Europe: a Consideration of the Nuclear Hardship Hypothesis. Continuity and Change*, 3,2. 1988. 153–175. (a továbbiakban: Laslett 1988a) Az Izlandra vonatkozó információt Frederik Pedersen közölte velem. Szerinte az izlandi rendszabályokhoz hasonló szabályrendszer – egyébként az izlandi a legrégibbi, amely ránk maradt – lehetett alapja az összes skandináv ország gyakorlatának. Gisli Gunnlaugsson (*Living Arrangements of the Elderly in a Changing Society: the Case of Iceland, 1880–1930. Continuity and Change*, 8,1. 1993. 103–125.) kimutatja, hogy az idős izlandiak ellátásának megoldásai a 19. században és később mind kora középkori mintákból származtak, ami minden itt tárgyalt nyugalomba vonulási formát megvilágít.

⁵ Lásd: Gaunt, David: *The Property and Kin Relationships of Retired Farmers in Northern and Central Europe*. In: Wall, R. – Robin, J. – Laslett, P. (Eds.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge, 1983. (a továbbiakban: Wall – Robin – Laslett); valamint Held, Thomas: *Rural Retirement Arrangements in 17th to 19th Century Austria*. *Journal of Family History*, 7,3. 1982. 227–234. A középkori Anglia vonatkozásában különösen fontos Clarke, Elaine: *Some Aspects of Social Security in Medieval England*. *Journal of Family History*, 7,4. 1982. 107–120. Az efféle megoldásoknak piaca alakulhatott ki, idegen is gondozhatott egy visszavonult személyt. A vagyonos embereknek más megoldásokra is volt kilátásuk, például kolostorba vonulhattak. Lásd: Mitterauer, M. – Sieder, R.: *The European Family*. Oxford, 1986. Angliában és másutt a középkor végén kórházakban élő visszavonult személyek adományokat adtak az őket gondozó intézmények alapítványainak. Lásd: Horden, Peregrine: *A Discipline of Relevance: The Historiography of the Later Medieval Hospital*. *Journal of Social History of Medicine*, 1,3. 1988.

családét – a többcsaládos modell pedig szinte nem is létezett nyugaton. Az öregkort meg-
 érő nyugati ember családjával és rokonságával szemben a legkülönbözőbb helyzetekben ta-
 lálta magát. Ezek közül az egyik – amelyiket talán a legtöbben preferálták volna – Alice
 George helyzete volt: intimitás távolból, fizikai érintkezés nélkül.⁶

1618-ban egy Hunwickban, Durham megyében élő „idős és beteg hölgy” végleg vissza-
 utasította lánya ismételt kérését, hogy „nála lakjon ... mivel nincs, aki ellássa”. Az idős nő
 szemmel láthatólag egyedül akart meghalni.⁷ Itt tehát a következő kérdést kell feltennünk:
 kívántak-e vagy kívánnak-e az idősek családi körben élni, ha az a kör nem házastársaikból
 és felnövekvő gyermekeikből áll? Vajon mindig előnyükre válik-e ez a megoldás?

Manapság az idősek nyilvánvalóan a független életet részesítik előnyben addig, amíg
 tudnak magukról gondoskodni, és – mint láttuk – ez a preferencia a múltban is létezett.
 Azonban a dolog árnyoldalát is szemügyre kell vennünk, hiszen az idősektől való megszaba-
 dadulásról való bűnös fantáziálás nem az egyetlen bizonyítéka az öregekkel szembeni el-
 lenséges magatartásnak a tradicionális társadalomban. Egyes jelek szerint időnként gondok
 jelentkeztek, amikor az idősek generációjának bizonyos körülmények folytán – megszilár-
 dult társadalmi gyakorlat vagy kényszer hatására – együtt kellett laknia a fiatalabb nemze-
 dékkel. Ez manapság is igaz egy társadalomra nézve: a Kínai Népköztársaságban, ahol
 a generációk együtt élnek – és ezt normaként el is várják tőlük –, s az idősek hangoztatják
 is, hogy szívesebben élnek gyermekeikkel együtt, mint egyedül. Ezeknek a megoldásoknak
 közismert hátránya az elhanyagolás, sőt az erőszak lehetősége is. Ezt a témát kínai kutatók
 és hivatalnokok is elismerik.⁸ Az együttélés hazánkban is megdőbbszerűen kínos és kelle-
 metlen helyzeteket szülhet a családtagok számára. Miközben megszabadulunk attól a mít-
 osztól, hogy az angol öregek a múltban rokonaik körében éltek és haltak, nem muszáj el-
 fogadnunk azt a hiedelmet, hogy mindig és szükségszerűen jobb lett volna számukra, ha
 ilyen körülmények között élnek.

⁶ A nyugalomba vonulás Harmadik és Negyedik Korhoz fűződő viszonyának hosszabb fejtegetését
 lásd: Laslett, P.: *What is Old Age? Variation over time and between Cultures*. Paper to the mee-
 ting of the International Union for the Scientific Study of Population, Sendai, Japán (előkészület-
 ben) (a továbbiakban: Laslett 1993.) Ez a dolgozat amellett érvel, hogy az idős kor differenciálat-
 lan fogalma mára idejét múlttá vált azokban a társadalmakban, ahol a Harmadik és a Negyedik
 Kor megkülönböztethető.

⁷ Issa, Christine, PhD disszertáció, Faculty of History, University of St. Andrews. 1986. 251. Ezt
 nevezik elszigetelt esetnek. Margaret Stanford (1974) végrendeletek alapján kimutatta, hogy az
 özvegyek lakhelyét illető szokások birtokról birtokra változtak. A legtöbb esetben a végrendelet
 írója úgy rendelkezett, hogy özvegye megházasodott fiánál vagy lányánál lakjon; más esetekben
 egyedül éltek, vagy egy velük rokonságban nem levő személlyel, esetleg szegényházban.

⁸ Lásd Zhang Chun Yuan hozzájárulása, in: Zeng, Yi – Zhang Chun Yuan – Laslett, P. (Eds.):
Changing Population and Family Structure in China (Peking, 1989) című könyvhöz, amely a kí-
 nai és angol kutatók részvételével 1987 októberében Pekingben megtartott nemzetközi konferen-
 cia előadásait tartalmazza. A disszonancia mértékét nehéz felmérni, és nem szabad eltúlozni. Az
 angol családokban jelentkező feszültségekről lásd: Gordon, Chris: *Familial Support for the Elderly
 in the Past: the Case of London's Working class in the Early 1930's*. *Ageing and Society*, 8,3.
 1988. (a továbbiakban: Gordon 1988.) A japán példa alátámasztani látszik azt, hogy a rokonokkal
 való együttlakás nem mindig szerencsés, sőt tragikus kimenetelű is lehet az idős emberek számára.
 Ott, csakúgy mint Kínában, az együttlakás mértéke sokkal nagyobb mint nálunk, viszont az öre-
 gek körében elkövetett öngyilkosságok aránya a legmagasabb a világon, még az ifjúkorban elköve-
 tett öngyilkosságok arányát is meghaladja. Mostanáig azonban tudomásom szerint egyértelmű ok-
 sági kapcsolatot nem mutattak ki ezen a téren.

A munkások „visszavonulása” és annak finanszírozása

Ha újra elővesszük Alice George-ot és előkelő beszélgető partnerét, hallhatjuk Alice-t, amint épp arról beszél társának, hogy „saját ellátása volt a munkája”. Mint hatalommal rendelkező, tevékeny nő ebben nyilvánvalóan igen sikeres volt, és azzal büszkélkedett, hogy ugyanazért a munkáért ugyanannyit kapott, mint egy férfi. A beszélgetés idején azonban már szemmel láthatóan nem így élt. Még ha a közvetlenül mellette lakó fia és menyé vigyáztak is rá, és bementek hozzá, amikor csak segítségre volt szüksége – ahogy ezt az idősök gyermekei ma is olyan magas szinten művelik –, nincs utalás arra, hogy a fiú anyagiilag is támogatta volna anyját. A történeteknek ebben a témában eddig pusztán annyit sikerült kideríteniük, hogy az öregedés száz éve megindult szekularizációja előtt igen valószínűtlennek tűnik, hogy az idősödő fiú pénzt adott volna igen koros szülejének, vagy hogy a gyermekek (életük bármely szakaszában) anyagiilag is segítették volna öreg édesanyjukat vagy apjukat. Amennyiben a család rendelkezett ingatlannal, inkább az idősök segítették a fiatalokat, mintsem fordítva, ami pedig elvárható lett volna egy olyan társadalomban, ahol a fiatal felnőttektől elvárták, hogy önállósítsák magukat, főleg ha házasságról van szó. A „visszavonulás” után az ilyen felfelé irányuló „pénzáttulások” sokszor inkább egyfajta adósság-visszafizetésként történtek. E tények egy véletlenszerű és mégis igen lényeges velejárója az, hogy Anglia történelmi múltjában a gyermekvállalás motivációja – és itt sokkal több gyermek vállalásáról van szó, mint manapság – nem lehetett pénzügyi jellegű, legalábbis nem olyan mértékben, mint ahogyan azt sokszor feltételezzük. Ez igaz ezeknek a szülőknek és gyermekeknek az egész életére vonatkozóan, de különösen fontos, hogy ennek az élet késői és utolsó szakaszára nézve is igaznak kellett lennie.⁹

A nagy 19. századi társadalomkutató, Frédéric le Play és társai különböző országokban – nemcsak Európában –, ahol kutatásokat végeztek, találtak arra utaló jeleket, hogy az utógeneráció közvetlenül anyagiilag is támogatta az idősöket. Ezek a felajánlások azonban olyan csekélyek voltak, hogy ez inkább megerősíti, mintsem cáfolja az eddig mondottakat. A Le Play által szolgáltatott adatokban az az igazán megdöbbentő, hogy az idősök milyen nagy mértékben támaszkodtak saját forrásaikra. Mindazonáltal léteznek feljegyzések arról is, hogy az iparosodás előtti Angliában a beteg szülőket a gyermekek támogatták. A 73 éves Abner Croker erre kiváló példa, aki 1790-ben a gyönyörű dorseti Corfe Castle faluban élt vele egykorú feleségével. Ekkor már kiürült a családi fészek, mert a falu lakóinak jegyzékében nincs nyoma velük lakó utódoknak. A jegyzékben szereplő tétel mellett azonban a következő megjegyzés olvasható: „Abner Croker vak. Gyermekei gondoskodnak róla, stb.”¹⁰

Az idézetben szereplő utolsó szó, „stb.” lényeges, mivel a további források egyike valószínűleg a Szegénnytörvény lehetett, amely Abner Croker ellátásáról legalább annyira gondoskodhatott, mint maguk az ifjabb Crokerek. Figyelemre méltó az a tény, hogy 1790-ben Corfe Castle-ben a 60 éven felüliek 80 százalékának ellátásáról a Szegénnytörvény gondoskodott. Úgy tűnik, elterjedt volt az öregek „nyugdíjazásának” szokása, amikor azokról úgy ítélték meg, hogy már nem tudnak munkát vállalni. A Devonshire-i Colyton városkában, amelynek idős lakosságáról történelmileg a legtöbb adattal rendelkezünk, a 19. század közepén – közvetlenül azokban az években, mielőtt az öregség szekularizációja megkezdődött volna – a „nyugdíjba vonulásra alkalmas kor” 70 év körül alakult.

Magát a „nyugdíj” szót azonban nem használták, Colyton pedig kivétel volt – bár egyáltalán nem egyedülálló –, mert egy gazdag és jól megalapozott helyi jótékonyági szervezet, valamint a Szegénnytörvény jóvoltából is egy segélyalap állt rendelkezésre. Ennek

⁹ A múlt európai társadalmában a gyermekek szülei számára általában nem képviseltek gazdasági értéket. Ennek jól megalapozott érvelését lásd: Cleland, J. – Wilson, C.: Demand Theories of the Fertility Transition: An Iconoclastic View. *Population Studies*, 41. 1987. 5–30.

¹⁰ Laslett, P.: Family Life and Illicit Love in Earlier Generations. Cambridge, 1977. 180. (a továbbiakban: Laslett 1977.) Le Play eredményeit R. Wall elemzi, in: Robin – Laslett 28–32.

a jótékonyossági szervezetnek a dokumentumait a Cambridge Groupnál kutató Jean Robin használta fel, hogy a következő adatokat közölje a „nyugdíjazás” koráról és tartamáról a dolgozó szegények körében. Ezek az első adatok, amelyek ismertté váltak. A táblázatban közölt tényeket a segélyalap vagyongazdálkodói abból a gyakorlatából lehet kikövetkeztetni, hogy nem támogatták azokat a személyeket, akik a Szegénnytörvény jóvoltából segélyben részesültek az előző három hónap során. Előfordult, hogy a vagyongazdálkodók Colyton szegényeinek karácsonykor fejenként egy schilling segélyt adtak. A segély végleges megszakítása egy 70 év körüli ember számára – aki sok éven keresztül részesült ebből a segélyből, és aki később még több évig abban a községben élt – arra enged következtetni, hogy a Szegénnytörvény oltalmából átkerült az állandó községi segélyezés rendszerébe, és ily módon a segélyalap felől már nem részesülhetett további támogatásban.¹¹

Ez a figyelemreméltó adat a nyugalomba vonulás társadalomtörténetének több vonatkozását is megvilágítja, mint például a Harmadik Kor felbukkanását és annak viszonyát a Negyedikhez. Ez a táblázat megerősíti, hogy a férfiak nyugalomba vonulási kora igen változó volt, több mint húszévnnyiit is ingadozhatott, bár a 70-es életek eleje a legjellemzőbb. Jelentős az a tény, hogy csupán egy ember volt nyolcvan éven felüli, amikor az öregedés és fizikai gyengeség miatt nyugalomba vonult. Habár a rokkantság és a betegség valószínűleg szerepet játszott a „visszavonulás” eldöntésében vagy abban, hogy ezt megengedjék – máskülönben miért mutatkozna ekkora szóródás a „nyugalomba vonulás” korát illetően, s miért lenne átlagon aluli azok nyugdíjban eltöltött éveinek száma, akik még 60-as éveikben visszavonultak –, azt nem feltételezhetjük, hogy ez a betegség rendszerint vagy gyakran halálos lett volna. Ezeknek a Devonshire-i szegényeknek a várható élettartama 1850 és 1870 között valószínűleg az országos átlagnak körülbelül a kétharmada lehetett, ami már önmagában véve is meglepő, tekintve, hogy mennyire nincstelenek lehettek ezek az emberek.¹²

<i>Életkor a „nyugalomba vonulás”-kor, valamint a „visszavonultságban töltött idő” hossza a Devonshire-i Colyton munkásainál</i>		
(a) Életkor a „visszavonuláskor”-kor		(b) A „visszavonulás”-ban eltöltött évek átlaga
60–64	5	5,6*
65–69	7	4,9
70–74	19	7,6
75–79	4	3,75
80+	1	9,0
Összesen	36	
Átlagkor	71,3	Átlag 6,4

¹¹ A Szegénnytörvény szerint az emberek három csoportja részesülhetett segélyben: a sokgyerekes családok, a betegek és az idősek. Ezek közül az idősek csoportja volt a legjobban meghatározva és támogatva, lásd: Laslett, P.: Gregory King, Robert Malthus and the Origins of Scientific Realism. *Population Studies*, 39. 1985. 351–362. A szegényügyi tisztviselők és a colytoni jótékonyossági szervezetek közötti együttműködés kitűnő példája annak, hogy a rászorulóknak segélyezése miként zajlott az angol *ancien régime* idején.

¹² Az 1860-as években a férfiaknál születéskor a várható élettartam országos szinten 46 év körül alakult, akik viszont megérték a 70 éves kort, azoknál a várható élettartam még kilenc év volt, a 75 éveseknél pedig még hét (princetoni életkörtáblázatok, Coale, A. J. – Demeny, P. – Vaughan, B.: *Regional Model Life Tables and Stable Populations*. 2. Ed. New York, Academic Press, 15. színt, Észak, Férfiak). Az összehasonlító számadatoknál a település kedvező vidékies jellegét is figyelembe kell venni, valamint azt is, hogy – mint már említettük – az idős szegény emberek meglepő módon csaknem olyan hosszú életet éltek, mint a vagyonosok.

- * Ha a számításban nem vesszük figyelembe azt az egyént, aki kivételesen hosszú ideig, 13 évig élt visszavonultan, akkor a 60–64-es korcsoportban a visszavonultságban eltöltött évek átlaga 3,75 év. *Forrás:* Jean Robin közlése.

Az ebből levonható legfontosabb következtetés az, hogy miután abbahagyhatták a rendszeres munkát, a fent említett szegények közül sokan egyfajta átmeneti állapotba kerültek, amikor pihenhettek. Így felmerül a kérdés, hogy ez az „intermezzo” valóban tekinthető-e a Harmadik Kornak, legalábbis annak kezdetleges állapotának.

Colyton társadalmá az 1850-es évektől az 1870-es évekig demográfiai szempontból biztosan nem felelt meg a Harmadik Kor kritériumainak. Azt sem lehet állítani, hogy az ország egésze vagy legalábbis az a része elég gazdag lett volna, hogy biztosítsa azokat a további feltételeket, amelyek a Harmadik Korbéli élet velejárói. Bár az írni-olvasni tudás szintje gyorsan emelkedett abban a korban, azok az emberek, akikről most szó van, még a nagy változásokat hozó reformok előtt abbahagyták az iskolát. Szabad idejüknek csak igen kis részét használhatták olvasásra vagy tanulásra, kivételt talán csak azok képeztek, akik bemagolták a Szentírást. Szabad idejüket legtöbbször valószínűleg semmittevéssel töltötték, esetleg kocsmázással – már amikor azt megengedhették maguknak. Egy ismert Viktória korabeli képregény egy idős munkásembert ábrázol viskója előtt egy széken ülve, aki kijelenti, hogy „néha csak ülök és gondolkodom, néha pedig csak ülök”. Egyesek valószínűleg kertjükben dolgoztak, már ha rendelkeztek ilyennel. Ez a tevékenység a Második Kor jellemzője, amely a rendszeres munka megszűnésével még erőteljesebbé válik. Ugyanakkor mások bizonyára vallásuk gyakorlásának szentelték magukat, ami a tradicionális társadalmakra jellemző, igen időigényes foglalatosság. Azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy amennyiben felmerült egy olyan munkalehetőség, amelyet bármelyikük elvégezhetett, örömmel kaptak rajta.¹³

Ezek után azonban el kell ismerni, hogy ez a váratlan rálátás a szekularizáció előtti „visszavonulásra” és annak időtartamára azt sugallja, hogy van igazságtartalma annak az elvnek, amely szerint az emberek „intermezzo” nélkül léptek át a Másodikból a Negyedik Korba, azaz a lankadatlan munka után az elaggás és a halál következett. Bár a múltban a betegségben eltöltött időszakok viszonylag rövidek voltak, bőséges bizonyíték van arra, hogy a szegények akár éveket is rokkantságban töltöttek el, az úri hölgyek és a szabad foglalkozásúak jótékonykodásának nyilvánvaló célpontjaivá válva. Mindent összevetve azonban az önmagukat ellátni képtelen idősök gondozásának eszközei Colytonban főleg családi jellegűek voltak. 70 éves korukra azon szülők fele, akiknek gyermekei már házasságban voltak, egyik gyermeküknél éltek, és gyakran a községtől is kaptak némi segítséget.¹⁴ A betegek és a kisgyermeket nevelő özvegyek hónapokig vagy akár hosszú éveken keresztül részesülhettek rendszeres heti segélyekben. Ilyen pénzküldeményekre történik utalás a Szegénnytörvényben, és a jótékonyági szervezetek számlái állandó részeit képezhették az angliai szegények segélyezésének, nemcsak az új Szegénnytörvény idején az 1830-tól 1940-ig terjedő időszakban, hanem a régi Szegénnytörvény idején is az 1600-as és az 1830-as évek

¹³ Hogy a Harmadik Kor beköszönté előtt hogyan éltek az idősök, lásd: Laslett 1993. Az iparosodás előtti angol társadalomban a proletárokat soha nem foglalkoztatták folyamatosan és teljes munkaidőben. A tél nagy részét a fent említett módon töltötték, az alulfoglalkoztatottság pedig igen széles körű volt.

¹⁴ Jean Robin folyamatban levő munkája mellett lásd 1984-es (The Role of the Offspring in the Care of the Elderly. In: Ageing and Society különszáma), valamint 1990-es (The relief of poverty in nineteenth century Colyton. Rural History, 1.2.) cikkét. Lásd még Smith, R. M.: The Structured Dependence of the Elderly a Recent Phenomenon. Ageing and Society különszáma, 4.4. 1984. 409–428. (a továbbiakban: Smith 1984a); Smith, R. M. (Ed.): Land, Kinship and the Lifecycle, Cambridge, 1984. (a továbbiakban: Smith 1984b)

között, sőt még korábban is. Az orvosok és nővérek szolgálatait és a gyógyszereket pedig egyre nagyobb rendszerességgel tették hozzáférhetővé.

Az az életkor, amelytől a régi Szegénytörvény alatt a népjóléti felügyelők, azaz amatőr tisztviselők, míg az új Szegénytörvény idején a szegényügyi tisztviselők megítélése szerint az előrehaladott kor alapján „nyugdíj” volt kifizethető, igen változó volt a helytől, az időtől és a körülményektől függően. Maga az életkor, úgy tűnik, sosem volt az egyedüli kritérium ennek meghatározásában, inkább a kor és az állandó munkaképtelenség együttvéve. Ez utóbbi veszélye különösen az élet derekán leelkedett mind a férfiakra, mind a nőkre. Colytonban például a tisztviselők többsége pusztán az életkor alapján csak akkor ismerte el, hogy egy szegény ember állandó segélyre jogosult, ha az már 70-es, 80-as éveit taposta. Ez megerősíteni látszik azt a vélekedést, hogy a mai fogalmaink szerinti visszavonulás még nem volt elfogadott, s abban a korban a valódi öregkor inkább annak felelt meg, amit mi a végső elaggásnak, a Negyedik Kornak nevezünk. Az emberek – csakúgy, mint a szegényügyi tisztviselők egészen a 20. századig – jól boldogultak az öregség definíciója nélkül vagy anélkül, hogy meghatározták volna pontosan, melyik életév után kezdődik is az.¹⁵ Minden szeszélyük ellenére azonban a helyi lakosok nagyon is jól ismerték a segélyért folyamodókat. Mivel a közösségek átlagban igen kicsik voltak – mindössze két-háromszáz lakost számláltak –, annyira megbízhattak a feljegyzésekben és az alájuk rendelt „eseteket” jellemben, hogy azt egy mai szociális munkás megirigyelhetné. Ezek a tisztviselők azonban szájhősök, erőszakos gazemberek vagy kistílű csalók is lehettek, ami miatt a szépirodalomban elég kedvezőtlen képet festenek róluk.

Mai szemmel nézve az ilyen idős szegényeknek kifizetett „nyugdíjak” igen szűkmarkúnak tűnnek, az orvosi ellátás pedig egyenesen haszontalannak. Ezeket az embereket szinte mindig lenézően, sokszor megvetéssel kezelték, olykor pedig kegyetlen bánásmódban részesültek: valószínűleg sosem érezhették magukat biztonságban. Az ipari forradalom előtt az ilyen viselkedés normái sokkal alacsonyabb szinten voltak, a viselkedési szokások pedig sokban különböztek a maiaktól. Ennek ellenére azonban a kutatók ma már kritikusak azaz a vélekedéssel szemben, hogy a 20. századi jóléti állam abszolút mértékben különbözik a Szegénytörvény által diktált gyakorlattól, amelyből az végül is Angliában kifejlődött. Kimutatták, hogy az öregekkel szembeni bánásmód kegyetlenségéről elterjedt elképzelés – legalábbis az esetek egy részében – elég gyenge lábakon áll. Nem nevezhető például általános gyakorlatnak az, hogy a szegényeket utolsó éveikben a szegényházakba hurcolták: általában otthon maradhattak, hacsak egészségi állapotuk azt nem tette lehetetlenné. Amennyiben egy idős házaspár együtt érkezett a szegényházba, a fiatal párokkal ellentétben általában nem választották őket szét, ha pedig ott mégis külön éltek, akkor ez történhetett valamilyen betegség, sőt egyéni választás következtében is.¹⁶

A bánásmód a hely és a korszak függvényében igen változó volt, ezért a népjóléti tisztviselők egyáltalán nem érdemlik meg egyetemesen rossz hírnevüket. Az alábbi szemelvényben egy szegény nő temetésének leírása szerepel, amely 1800. szeptember 3-án, egy szerdai napon zajlott a cumbriai Grasmere faluban:

„Üde, hűvös reggel. Fél négyig vasaltam – most rendkívül meleg van. Azután átmentem John Dawsonékhoz [valószínűleg a szegényügyi tisztviselő] egy temetésre. Körülbelül 10 férfi, 4 nő. Kenyér,

¹⁵ Ezt a bonyolult témát illetően lásd: Roebuck, Janet: When Does Old Age Begin? Journal of Social History, 12,13. 1979. 416–429., valamint Laslett 1993. Ami a „Negyedik Kor” ilyen kontextusban való használatát illeti, fontos szem előtt tartani, hogy az nem mindig csak előrehaladott korban következhet be. Ez a szekularizáció előtt, de olykor még napjainkban is, bármely életkorban beállhat.

¹⁶ Ebben a tekintetben London kivételt képezett. A szegény öregasszonyok nagy tömegei a szegényházakban valószínűleg sokban hozzájárultak a Szegénytörvény rossz hírének megalapozásához a szegényekkel szembeni bánásmódot illetően. Lásd a VI. fejezet 16. jegyzetét.

sajt, sör. Okosan és vidáman beszéltek mindennapos dolgokról. Az 56 éves halott személyt a községnek kellett eltemetni. A fekete koporsó szépírással volt díszítve és egy fehér ruhával volt letakarva. A holttestet az ajtóban letették, és miközben mi a küszöbön belül álltunk, a férfiak kalapjukkal a kezükben ilendő és ünnepélyes arckifejezéssel énekeltek az egyik temetési zsoltár egy versszakát. A holttestet ezután levitték a dombon és egészen addig énekeltek, amíg el nem hagyták a falu határát. Amíg ott voltunk a házban, előttünk a koporsó, annyira meghatódtam, hogy könny szökött a szemembe. Nem voltak közeli rokonok és gyermekek sem. Amikor kijutottunk a sötét házból, ragyogott a nap, és olyan istenien gyönyörű volt a kilátás, amihez foghatót még sosem láttam. Szentebbnek tűnt számomra, mint eddig valaha, és mégis mintha még jobban szövetkezett volna az emberi élettel. A zöld mezők a templomkert szomszédságában csodálatosan zöldek voltak, és a napfény ragyogásától igen vidámnak tunk. Arra gondoltam, hogy békés helyre távozik szegény, majd sírva fakadtam.”¹⁷

Ez abban az időben történt, amikor a Szegénytörvényt nemes nagylelkűséggel alkalmazták, és lehet, hogy Grasmere a bőkezű községek közé tartozott. A szegény nőnek, mint látható, nem voltak rokonai. A Szegénytörvény és a faluközösség töltötte be azt a szerepet, amit nálunk általában – és talán nem mindig indokoltan – kizárólag a család és a rokonság lát el. Ezt követően, az 1860-as évektől számítva azonban a jóléti hatóságok sokkal szigorúbbak lettek gyakorlatukban és magatartásukban is.

A későbbiek során a családok rákényszerültek arra, hogy az időseket saját maguk támasztják, sőt hosszabb időre fogadják be őket otthonukba, mint korábban. A segélyeket drasztikus mértékben csökkentették. Ezután egy viszonylag bőkezű időszak következett, ugyanis 1908-ban megkezdődött az állami nyugdíjak kifizetése egyes – de nem minden – idős személyek részére. Ez az irányváltás tipikus a társadalmi juttatások változókéony történetében. A nyugdíjnak egy olyan váratlan hatása is volt, hogy bizonyos esetekben a nyomasztó helyzetben levő fiatal szülők azért a heti öt schillingért fogadták be saját szüleit, amit az állam a 70 éven felülieknek fizetett. Amikor azonban sok viszontagság után a mai jóléti rendszer megkezdte karrierjét, nem feltételezhetjük, hogy a magukról gondoskodni nem tudó idősök támogatásának eddig példátlan mértéke vált normává először a történelem során. Természetesen nagy különbség van a Szegénytörvény és a jóléti állam nyugdíja között: korunkban az állami nyugdíjra mindenki jogosult. David Thomson azonban azt állítja, hogy a mindenkori életszínvonal viszonylatában a nagy-britanniai állami nyugdíj – amely mind abszolút, mind relatív értékben alacsonyabb, mint más gazdag országokban – az 1940-es évek óta nem emelkedett, sőt inkább csökkent.

Az idősök támogatásának két-három generációval ezelőtti forrásaiba, családi- és munkakörülményeikbe akkor nyерhetünk betekintést, ha megvizsgáljuk azt az immár idézett felmérést, amely során 1929 és 1931 között 28 000 munkásosztálybeli háztartást vizsgáltak meg Londonban. A felmérés összes szereplője közül kiválasztott 2300 idős férfimunkást vagy egykori munkást tartalmazó mintában nem kevesebb, mint 30 százalékra rúgott azok száma, akik 65 éves koruk után egyedül éltek, és ez az arány az életkorral csak nőtt: hatvanas éveik végén 23 százalék, hetvenes éveik elején 30 százalék, hetvenes éveik végén 36 százalék, 80 éves kor után pedig 44 százalék. A nők esetében a számok még drasztikusabb képet mutattak: 37 százalékuk élt egyedül, ezek fele pedig már nyolcvanas éveiben járt. Megdöbbenő, hogy az önálló életre való törekvés – amely sokak szerint csupán korunkra jellemző – ilyen elterjedt volt hatvan évvel ezelőtt, annak ellenére, hogy az idősök majdnem egy ötöde összetett háztartás tagja volt. Ami a kereseteket illeti, a 65 és 74 év közötti férfiak két ötöde, a nőknek pedig egy hatoda fizetett munkával járult hozzá ellátásának legalább egy részéhez. Azonban a teljes mintánál a bevételek háromnegyede állami juttatásokból származott, és csupán egy hatodot biztosított a „család”.

¹⁷ Dorothy Wordsworth, in: Journals. Moorman, Mary (Ed.) Oxford, 1987. (második kiadás) 38. Dorothy-t magát is a Grasmere-i templomkertben temették el 1855-ben. A temető a tóparton helyezkedik el, a falutól és egykori házátlól jóval lejjebb.

Ennek a megvilágító erejű tanulmánynak a szerzője csípős megjegyzéseket tesz a családnak és a rokonságnak a londoni munkásosztálybeliek támogatásában játszott szerepére az 1930-as években: „A család szerepe minimális volt. Bár egyes helyzetekben kétségtelesen nélkülözhetetlennek bizonyult, a család képtelen volt arra vagy nem akarta, hogy betöltse az elsődleges támogató mechanizmus szerepét az idősök számára.” Tanulmányát szerényen azzal fejezi be, hogy az ő adatai arra engednek következtetni, hogy „az 1930-as évek Londonjában a rokonság szerepe az idősök támogatásában erősen korlátozott; olyan szerep ez, amelynél az állam többet vállal magára”. Azonban vannak arra utaló jelek is, hogy a rokonok „értékesnek vélték a földrajzi közelséget, hogy a család az idős rokonok informális gondviselésének egyik fontos forrása volt, s ez a támogatás a lakóhely határain túl is átnyúlt”.¹⁸ Lehet, hogy London ezekben a vonatkozásokban különbözött az ország többi részétől, de akkor is tény, hogy az angolok tíz százaléka ebben a körzetben élt.

Ha alaposan megvizsgáljuk abszolút erőforrásaink hatalmas méretű megnövekedését, akkor akár arra a következtetésre is juthatunk, hogy a támogatást egy nyugdíjra vetítve napjainkban – két vagy annál is több generációval később – az iparosodás előtti korhoz képest inkább rosszul, mint jól teljesítünk, az 1930-as évekhez képest pedig mindenképpen rosszabbul. Természetesen az 1990-es években már teljesen lehetetlen a család ortalába visszahelyezni az idősöket, mert – mint láthattuk – az angol családot soha nem jellemezte az a képesség, hogy az idősök nemzedékét is magába fogadja és ellássa. Nem nagyon vádolhatjuk magunkat pazarlással az idősök ellátása terén. Inkább fősvények vagyunk, mint adakozók, és az is elmondható, hogy ilyenek is maradunk egészen addig, amíg egyre növekvő gazdagságunk ellenére nem biztosítjuk, hogy minden szegény, magát ellátni nem tudó idős ember részesedését is megfelelően növeljük.

Az idősök és rokonaik

Az életük késői vagy végső szakaszát élő idősöknek szánt viszonylag jelentős átutalások nyilvánvalóan nem számítanak újdonságnak a 20. század utolsó évtizedében. Ha már a társadalom napjainkban nem tesz többet a Harmadik és Negyedik Korban levőkért, mint amennyit történelmi felelőssége diktál, akkor vajon az eltartott idősök rokonai ugyanannyit tesznek-e értük vagy annál is többet? Vagy kevesebbet? A rokonság itt nemcsak az utódokat és a fiatalabb generációt jelenti, hanem a rokoni hálózat egészét, függetlenül attól, hogy mennyire közeli vagy távoli rokonokról van szó.

Talán túl sok időt szenteltünk már annak összehasonlítására, milyen lehetett az idősök családi élete a múltban és a jelenben. Mielőtt ennek a fejezetnek a zárszavához érnénk, a képzelet világában, az irodalomban és az elméletben elfoglalt helyüket is meg kell vizsgálnunk azzal a felkiáltással, hogy még ki kell találnunk új intézményeket és attitűdöket, amelyeket nem örököltünk és még nem birtoklunk. A múlt és a jelen rokoni támogatásának és interakciójának a kérdését azonban igen gyorsan meg lehet válaszolni. Pusztán annyit jelenthetünk ki teljes biztonsággal, hogy még nem találtak meggyőző bizonyítékot arra, hogy Angliában a rokoni kapcsolatok jelentősen változtak volna a történelem során. Ez mindenesetre így van a segítségre rászoruló, tehetetlen idősök és öregek rendszeres, megbízható támogatása terén.

Bár ez az átmeneti következtetés megdöbbenőnek tűnhet, és ellentmond annak a korábban idézett általános feltételezésnek, miszerint a rokoni kapcsolatok fontossága valószínűleg csökkent az idők során, s egy idős ember a múltban nagyobb mértékben támaszkodhatott az őt felügyelő rokonságra, s annak nagyobb szerepe volt, mint manapság.

Hogy ennek a feltételezésnek mi is az alapja, arra a következőképpen válaszolhatnánk: mivel korunk fejletlen társadalmában a rokonság dominanciája figyelhető meg, ezért fel-

¹⁸ Lásd: Gordon 1988.

tételezhető, hogy a mi társadalmunk is ilyen lehetett egykor, ráadásul ugyanabban a mértékben – ez azonban ismét csak a modernizáció téveszméje. Az angol múlt vonatkozásában az eddig feltárt történelmi bizonyítékok nem igazán támasztják alá ezt a kijelentést, sőt egyre több bizonyíték épp ez ellen szól. Biztosan tudjuk, hogy az 1990-es években, különösen válságos helyzetekben, betegség vagy gyász idején az idősök számíthatnak a rokonok jelenlétére és segítségére. A megfigyelők gyakran meglepődnek a rokonok idősök iránti hűségén, bár semmi sem mutat arra, hogy ez korunk vagy társadalmi helyzetünk egyedi vonása lenne. Ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy elődeink igen hasonló módon viselkedtek, de azt már nem állíthatjuk biztonsággal, hogy a rokonság többet jelentett az idősök számára, mint ma.

Ebben az eléggé megfoghatatlan témában készültek összehasonlító tanulmányok – bár nem túl sok, tekintve a rendelkezésre álló kutatási anyag ritkaságát és nehezen kezelhető voltát –, amelyek azt a következtetést vonták le, hogy a rokonság ismerete és a rokoni kapcsolatok ápolása az angol történelem során nem volt hangsúlyos, a rokoni szálak pedig igencsak lazának bizonyultak. A feljegyzések megörökítenek néhány kirívó esetet, amelyek azt mutatják, hogy az öregeket még a közeli rokonaik is mennyire elhanyagolták. Az összes közül talán Francis Bacon esete a legnyugtalanítóbb, aki a Nottinghamshire-i Clayworth-ben élt az 1670-es és 1680-as években és hordókészítőként dolgozott. 1963-ban kimutatták erről az emberről, hogy apja halála után feleségével és gyermekeivel beköltözött a családi otthonba, megözvegyült anyját és lánytestvérét pedig a falu szegényházába vitette át. Sajnos, soha nem fogjuk megtudni az ilyen esetek összes körülményét, ráadásul sok olyan példa is akad, amely az előbbinek homlokegyenest ellentmond. Bár a tradicionális Angliában jellemző volt a lakosok folyamatos költözése egyik faluból a másikba, a helyi közösségekben belül kimutatható a rokoni összetartás. Annak ellenére, hogy a rokonok nem laktak együtt, az angol háztartás egyáltalán nem volt elszigetelve a rokonságtól.¹⁹

Azonban mivel a rokonok nem laktak egy háztartásban, a rokoni kapcsolatok soha nem voltak olyan fontosak, szorosak és hosszú életűek, mint ahogyan azt antropológusok afrikai és ázsiai országokban tapasztalták. Ez valószínűsíti azt, hogy az angol idősök kevésbé támaszkodhattak a rokoni kapcsolatokra a múltban. Mostanáig egyetlen olyan kutatást végeztek, amely a rokonok egymás közötti viszonyát próbálta összehasonlítani két különböző időszakban ugyanazon a helyen: Bethnal Greenben, London munkásosztálybeli külvárosában. Az eredmények azt mutatják, hogy az 1850-es, 1860-as és 1870-es években a lakosság sokkal gyorsabb költözködése miatt – de talán más hatások következtében is – a rokoni kapcsolatok jóval lazábbak voltak, mint például az 1950-es években. A Bethnal Greenben lakó öregedő anyukák a 20. század közepén minden bizonnyal több időt töltöttek gyermekeik, unokáik, testvéreik és unokatestvéreik társaságában, mint elődeik tehették egy évszázaddal korábban.²⁰ A lakosság állandó migrációja kisebb mértékű lehetett Európa

¹⁹ Lásd: Laslett, P. – Smith, J. E.: *La Parenté en Chiffres*. Annales, 1988. No. 1., amely áttekinti ezt az irodalmat és a rokon-nyilvántartások egész sorát megadja. A releváns művek közé sorolható Alan McFarlane klasszikus monográfiája: *The Family Life of Ralph Josselin*. Cambridge, 1970. Keith Wilson munkája in: Smith 1984b; valamint Chayter, M.: *Household and Kinship*. History Workshop, 10. 1980. Fontosak továbbá R. M. Smith (középkori rokoni kapcsolatok) és David Cressy (rokonság és emigráció) tanulmányai. A Bacon család, Clayworth kádarái, Laslett 1977. 2. fejezetében kerültek tárgyalásra. A Laslett 1988a-ban (*Family, Kinship and Collectivity...*) tett megállapítását, miszerint a háztartásközi rokonkapcsolatok markánsabbak is lehettek azokban a közösségekben, amelyekre a nukleáris család volt a jellemző, egy olasz példán megvizsgálták és nem találták megalapozottnak.

²⁰ Lásd: Clarke, M. A.: *Household and Family in Bethnal Green, 1851–71*. PhD dissertation, Cambridge, 1986., valamint Willmott, P.: *Kinship in Urban Communities. Past and Present*, 1987. Willmott áttekinti, hogyan alakultak a rokoni kapcsolatok Bethnal Greenben az idők során, és el-

más részein és máshol a világban, ezért a rokoni összetartás, a legtöbb ember számára fontos, talán sokkal fontosabb lehetett, ami nagy hatással járhatott az idősök életére nézve. Az olvasónak itt természetesen észre kell vennie a már eddig is leírt párhuzamot és a különbségeket a nyugati családtípus és a világ más részein létező családok között.

Az idősök rokonsághoz fűződő viszonyát a múltban és a jelenben itt nem tudjuk tovább elemezni, azonban a másokkal és a közösséggel fenntartott kapcsolatrendszerük egyik vonását még ki kell emelni. A társadalmi intézmények és az állam viszonylagos fontosságát tárgyalva meg kell jegyeznünk, hogy a közösség és a család nyilvánvalóan együttműködött az öregek ellátásához szükséges eszközök kidolgozásában és fenntartásában. A családon ebben az esetben általában a nem együtt lakó közeli rokonokat kell érteni, mint például azokat a gyermekeket, akik már nem laknak együtt szűkölködő szüleikkel, de ide tartoznak természetesen az unokák is, valamint az unokatestvérek. A családra (bármilyen értelemben vesszük is azt) nem úgy kell tekinteni, mint amelyik ellenszegül a kollektív társadalmi intézményeknek. Ezek mindig feltételezik egymást.²¹ Napjainkban, amikor a rokonság és az állam szerepe az idősök gondozásában viták tárgyát képezi, fontos, hogy ezt a történelmi összefüggést ne veszítsük szem elől.

Azonban arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy azon idősök számára, akiken más eszközökkel nem tudtak segíteni, külön nekik szánt intézményeket terveztek és tartottak fenn a tradicionális világban. Megszámlálhatatlanul sok jótékonyági alap és intézmény létezett – mint például Colytonban –, amelyek alapítását és létezését azok a 16., 17., 18. és 19. századbeli kézírással teleírt hirdetőtáblák bizonyítják, amelyeket régi plébánia templomaink falára függesztettek fel. Ezeken az egyre halványodó feliratokon gyakran neveznek meg „öreg és elaggott” kiscsapatokat, munkásokat és mesterembereket, „koros özvegyeket”, „idős szegényeket” és arról értesítik őket, hogy kenyér- vagy ruhaadományban vagy penyken mérhető alamizsnában részesülnek minden karácsonykor, sőt esetleg minden vasárnap. Aztán ott voltak például azok a szegényházak – vagy kórházak, ahogy sokszor hívták őket –, amelyekben keveredett a személyes és az intézményi élet. Ezen intézmények száma egyesek szemében ma is modellként szolgál napjaink nyugdíjas otthonainak kialakításában, ahol a már nem teljesen független idős embereket helyezik el.

A Norwichnél levő katedrális közvetlen közelében egy 13. századból származó kórház áll, amelyet az a VIII. Henrik erősített meg funkciójában és talán alakított át a beteg öregek otthonává, akire sokszor a nagy fosztogatóként emlékezünk. Falára ez van kiírva:

*A nemes hírű Nyolcadik Henrik királyunk
Adományozta nekünk e tágas épületet,
S adta még hozzá a földet s bérletet,
Hogy enyhítse az öregség okozta sirámunk.*

Itt már a Negyedik Kor kiszolgáltatottságáról van szó. A kórház, amely lakóházak hosszú-hosszú soraiból áll, mind a mai napig működik helyt adva a betegeskedő idősöknek. A még mindig használatban levő ódon templom pedig lelki gyakorlatokat kínál az egész közösség számára, a közösségi élet központja. Témánk szempontjából a kórház jelentősége nem itt ér véget, hiszen a szegényházak betegek menhelyeként is működhettek, ahol orvosi

fogadja az itt kifejtett következtetést, miszerint ezen a téren szisztematikus különbséget még nem lehet kimutatni.

²¹ Lásd: Laslett, P.: *Family and Collectivity*. *Sociology and Social Research*, 63,3. 1979. 432–453. és Laslett 1988a (*Family, Kinship and Collectivity...*), valamint Smith 1984a. Smith egy másik nemrég készült írása az említett hipotézist alátámasztó bizonyítékok mesteri áttekintését nyújtja, amely a család és a közösség szerepét is vizsgálja a rászorulóknak támogatásában Smith, R. M.: *Welfare, Social Institutions and Demographic Regimes: The Case of Early Modern England*. *Contribution to the Conference on Population and Security*, Centre for History and Economics. Kings College, Cambridge, 1995.

segélyben részesültek a rászorulóknak. Jean Robin szerint az a kis számú idősebb ember, akiket Colytonból a viktoriánus időkben ilyen szegényházakba szállítottak, azért kerültek oda, mert túlságosan betegek voltak ahhoz, hogy magukról gondoskodjanak, és családjuk sem tudta már őket ápolni.

A jótékonyossági alapítványok igen különfélék lehettek felépítésükben. A Northamptonshire-i Rotwell templomában található metszetek például idősebb férfiak csoportjait ábrázolják, akik kongatják a misére hívó harangot, előkészítik az imaórákat, eltemetik a holtakat, és végzik mindezt térdnadrágban és lábszárvédőben, egyesek (különösen a koporsóvivők) cilinderben, mások pedig kalapban. És ez ráadásul 1918-ban volt. Egy helyi lakos jelentése szerint az 1591-ben alapított Jesus Hospital 26 dolgozója heti öt schilling fizetést kapott és ezüstgombokkal díszített sötétkék egyenruhát viselt. Ott a következő felirat olvasható:

*Áldd meg, Krisztus, Vezetőinket és hosszabbítsd meg napjaikat,
 Akik azért helyeztek bennünket ide, hogy áldjuk a Mennyei Országát,
 Éljük elégedetten, egymagunkban, mindennel megbékélve,
 Messze az élet fáradalmaitól és az emberek szeszélyétől,
 Megelégedve a bölcs AGUROC közepszerűségével,²²
 Mely az irigységhez túl kevés, a megvetéshez túl sok.
 Köszönettel birtokoljuk mindazt, amink van,
 Amíg el nem cseréljük azt nagyobb boldogságra.*

Henry Dormer igazgató, 1721

E furcsa és tiszteletre méltó intézmények mellett – amelyeket elődeink hagyományoztak ránk – azonban egy attitűdöt is megörököltünk: hanyagul úgy gondoljuk, hogy az idősebb embereknek visszahúzódónak kellene lenniük, hogy ne legyenek útbán, és egyben hálásnak azért, amit tőlünk és a múlttól kaptak. Hálásnak azért, hogy együttérzésünk és nagylelkűségünk tárgyai lehetnek, s hogy leereszkedő módon elfogadtatták velük ezt a jó alkut. Érdekes az a tény, hogy Angliában az iparosodás előtti korban és ma is minden huszadik öreg él/él ilyen intézményben, vagyis az arány azonos.

Az idősekhez való viszonyulás a múltban: doktrína, irodalom és a képzeletvilág

Ha megvizsgáljuk az idősekkel kapcsolatos múltbeli képzeteket, egy némileg komikus és groteszk, de ugyanakkor rút és fenyegető alak tárul elénk: az öreg nő mint boszorkány. Alice George-ról írt beszámolójában Locke nem említi a macskát, vagyis az állati formát magára öltő démoni szellemet, de még a seprűnyelet sem, és leírása a manapság televízióban és képregényekben látható félőrült banyákra sem hasonlít. Mindazonáltal az öreg nők boszorkányokkal való azonosítását komolyan kell vennünk már csak a pszichológusok, pszichiáterek, szociológusok, antropológusok és történészek között e kérdésben lezajlott vita súlya miatt is, arról pedig nem is beszélve, hogy a feministák szerint ez a női nem kegyetlen megalázásának újabb bizonyítéka. Itt azonnal hangsúlyozni kell, hogy nem minden angol boszorkány volt nő, nem minden boszorkány volt öreg, és nem mindegyik boszorkány volt gonosz. A „fehér”, jótékony boszorkányok sokkal inkább jelen voltak elődeink életében, mint a rosszindulatú „fekete” boszorkányok. A felvilágosodás eszméi már Locke korában kikezdték a boszorkány hitet, mire azonban bekövetkezett az öregedésben a szekularizációs fordulat, ez a hit már kihalt.

²² Lásd: Példabeszédek 30, 8. A „közepszerűség”-a szegénység és gazdagság közötti állapot, amit Agur Istentől kért.

Az 50 éven felüli nőknél a többiekhez képest két és félszer volt valószínűbb az, hogy boszorkánysággal vádolják őket.²³ De bármennyire is szánalmat keltő és feltűnő jelenséggé tűnnek elő bizonyos korokból és bizonyos helyekről származó feljegyzésekben a korai Amerikában, Nagy-Britanniában és Európában, a boszorkányok és általában a boszorkányság körüli vita aránytalanul nagy méreteket öltött a történészek és a többiek körében is. A falusi feljegyzésekben, családi levelekben és naplókban – amelyek személyes adatokat is tartalmaznak, és amelyek fennmaradási esélye annyira bizonytalan, mégis ebben a témakörben ezekre kell támaszkodnunk – semmi sem utal arra, hogy a magányosan élő, beteg, idős nőket boszorkányszerűen kezelték volna. Az öregedés történetét tárgyaló dokumentumok tanulmányozása során egyetlen ilyen utalásra sem bukkantam. A boszorkányság csupán az egykori öregek életének kegyetlen karikatúrája, amit a boszorkányok iránt akkoriban felkorbácsolt és a mai napig tartó irodalmi érdeklődés szült. A boszorkányság a jelen népi történelmében, azaz a média és a reklámcégek által prezentált történelemben is sajnálatos módon eltűzve jelenik meg. És különösen kétségbeejtő e mítosz szembetűnősége a gyermekeknek szánt könyvekben.

Az idős emberek személyes státusa – ha realisabban megnézzük – alapvetően kétértelműnek tűnik mind Angliában, mind az észak-amerikai gyarmatok angol mintájú társadalmában, ahol ezt a kérdést széles körben tanulmányozták. „A teremtsit,” kiáltotta egy 23 éves férfi a massachusettsi Scituate-ban 1683-ban, „ha nem lennél öregember, már rég a földbe döngöltelek volna.” Egy 65 év körüli emberrel veszekedett. Az anekdotát elmesélő amerikai tudós a következő kérdéssel folytatja: „Vehetjük-e ezt az idősök iránti tiszteletadás jelének? Szó szerint igen, de kontextusában nézve nem. Ez természetesen nem az öregség témakörét feldolgozó irodalomban leírt tiszteletadás volt, hiszen azt sugallja, hogy a fiatalember megveti ellenfelét gyengesége, vagyis öregsége miatt.”²⁴

A „Tiszteld atyádat és anyádat” parancsolat mellett a teológiai és a hitéleti könyvekben, a szentbeszédekben, a költészetben, a drámákban és egyáltalán mindenféle irodalomban rengeteg tanács és intelem volt található az öregkor iránti tiszteletet, sőt alázatot illetően. Előírták, hogy a szülők iránt mindig és mindenkor engedelmességgel tartozunk. Ezek a szövegek nagy hangsúlyt fektetnek a hálára, amellyel szüleinknek tartozunk, amiért világra hoztak bennünket és felneveltek. A valós magatartási formák azonban másként alakultak, vegyes jellegűek voltak. A hatalommal és ingatlannal rendelkező idős szülőknek általában engedelmeskedtek és megadták a kellő tiszteletet. A szegény, gyenge, betegeskedő, tehetetlen öregeket viszont másként kezelték, főként a nőket. Különösen az egyszerű emberek körében rendkívül fontos volt, hogy egy öregember keresett-e pénzt vagy sem, a háztartás ura volt-e, s hogy egy idős asszony csupán a családfő neje volt-e vagy esetleg a háztartás úrnője férje halála után. A magányos özvegyek és a korosodó vénkisasszonyok tulajdonképpen nem rendelkeztek társadalmi jelentőséggel.

Az előkelő szülők gyermekeinek haza írt levelei a szeretetet, kötelességet és engedelmességet sugározták, magatartásuk pedig jobbra megfelelt a tőlük elvárt mintának egészen anyjuk és apjuk haláláig. Azonban életkoruk előrehaladtával még a new englandi gyarmatok nagyhatalmú lelkészei is panaszkodtak befolyásuk elvesztésére. A szegényeket, akik az öregek viszonylag kis létszámú közösségének nagy részét kitették, együttérzéssel kezelték, és szükség esetén segítettek is nekik: számításba vették hátrányos voltukat, mint

²³ Lásd: Bever, Edward: *Old Age and Witchcraft in Early Modern Europe*. In: Stearns, Peter (Ed.): *Old Age in Pre-Industrial Society*. 1982. Különösen a jóindulatú boszorkány egyik kitűnő angol elemzését lásd: Thomas, Keith: *Religion and the Decline of Magic*. London, 1971.

²⁴ Demos, John: *Old Age in Early New England*. In: van Tassel, D. (Ed.): *Ageing, Death and the Completion of Being*. University of Pennsylvania Press, 1979. 115–164. Nagy-Britanniával e tekintetben nem igazán foglalkoznak, ezért ezen a téren a legjobb munka továbbra is Thomas, Keith: *Age and Authority in Early Modern England*. *Proceedings of the British Academy*, 1977. 205–248.

ahogyan azt a fent elmondott new englandi történet is szemlélteti. Koruk előrehaladtával azonban a gazdasági, társadalmi és politikai életben félretolták – azaz, hogy divatosan fogalmazunk –, „marginalizálták” őket, csakúgy mint a 20. századi Nagy-Britanniában teszik azt az öregedő szegényekkel, betegekkel és (különösen a színes bőrű) nőkkel.

Nem kell túlzottan meglepődnünk azon, hogy a társadalom által hirdetett értékrend a mindennapi életben csak bizonyos fokig érvényesült. Azonban el kell ismernünk, hogy az öregek iránti tisztelet és a velük kapcsolatos elkötelezettségek, különösen a szülők iránti engedelmesség parancsa – amelyet ha valaki megszeg, akkor állítólag élete is megrövidül – kulturális örökségünk részét képezik, még ha nem is bírtak olyan erővel, mint egyes általunk vizsgált társadalmakban. Az öregedésnek azonban létezett egy másik doktrínája is, amelyben talán még határozottabban hittek és mégis gyakran megszegtek: a nyílt szexuális tevékenység tilalma az idősök esetében, mert azt helytelennek, erkölcstelennek és életellenesnek vélték.

A fennmaradó dokumentumok szinte hemzsegek ettől a tabutól, de nehéz megítélni, hogy az idősöket ez mennyire befolyásolta. Az egyedüli megbízható bizonyíték megint csak demográfiai jellegű lehet: annak vizsgálata, hogy egy még termékeny nőt feleségül vevő idős embernek milyen gyakorisággal lesz gyermeke. Ez elég gyakran megtörtént, ami azt sugallja, hogy a tabu mellőzhető volt, legalábbis a férfiak részéről és főleg házasságon belül. Az életerő megőrzésének legszembevetőbb példája Edward Smith 1663. augusztus 14-én történő megkeresztelése, akinek apja, szintén Edward, „feltételezhetően 100 év körüli volt”. (King’s Lynn-i St. Margaret anyakönyve, Sheila Cooper közlése. Tisztában vagyunk azzal, hogy mennyire valószínűtlen az idősebbik Edward Smith 100 éves kora, de valóban igen idős ember lehetett.) A nők klimax utáni szexuális életéről szinte semmit sem tudunk, és erről többet talán soha nem is fogunk megtudni. „Az irodalom megszállott foglalkozását a buja özvegyek fiatal férfiakkal történő gyors újránházasságával” nem kell a valóság pontos leírásaként vennünk, annak, hogy mi is történt valójában, miután a nők már „elvirágoztak”.²⁵ Ugyanakkor azt sem feltételezhetjük, hogy kivétel nélkül erkölcsösek maradtak.

Érdekes tény, hogy idős korban mennyire ritka volt az újránházasság, különösen a nők körében, de ez a férfiaknál is megfigyelhető. Az öregkori magány elkerülése érdekében az újbóli frigy egy hasonlóan idős társal nem volt jellemző a múltbéli angol társadalomra. A gazdag és hatalommal rendelkező, megözvegyült idős emberek fiatalabb nőt is feleségül vehettek, egyrészt szexuális társnak, másrészt hogy legyen, aki ápolja őket életük végén. Olykor a jómódú idősebb özvegyek is megtették ezt, de természetesen inkább az első ok miatt. Bizonyos körülmények azonban ellentmondtak egy ilyen döntésnek, mert a hatalommal rendelkező özvegyek nem biztos, hogy elcserélték hatalmukat az új férj iránti aszszonyi kötelemekre. A tehető férfiak özvegyeinek sikerült átvenniük a vezető szerepet a háztartásban és az ingatlan egy részét is megkapták, s minél idősebbek és agilisek voltak, annál magasabb volt a státusuk. Például felelősséget vállaltak az örökség gondozásáért és gyermekeik házasságának megszervezéséért.²⁶

Egy másik korlát, amivel az akkori társadalom az idős nők szabadságát korlátozta, mára már gyakorlatilag eltűnt. Alice George leírásaiban nem esik szó özvegyi fátýolról. Azonban igen valószínű, hogy ezt a megkülönböztető ruhadarabot viselnie kellett és teljesen illendőként elfogadnia, mint ahogy azt is elvárták tőle, hogy alázatosan és rezignáltan viselkedjen, hogy kimutassa halott férje iránti gyászát és sajnálatát, amit az özvegyektől

²⁵ Ez a kifejezés a menstruációt jelentette. Lásd: Brodsky, Vivien: Widows in Late Elizabethan London. In: Bonfield, L et al (Eds.): *The Word We Have Gained*. Oxford, 1986. 126. Az özvegyiség nem korlátozódott pusztán az öregkorra: a 45 év alatti nők nyolcada volt özvegy, manapság ez az arány egy ötöd. Smith, J. E.: *Widowhood and Ageing in Traditional English Society*. Ageing and Society különszám, 1984. 433. 2. táblázata alapján.

²⁶ Lásd: Ezell, Margaret: *The Patriarch’s Wife*. Chapel Hill, 1987.

minden korban megköveteltek annak ellenére, hogy bár a jó feleséget nagy tisztelet övezte, egyes özvegyeknek viszont saját pozíciójuk volt. Ennek a múltbéli örökségnek a nyomai még ebben az évtizedben is láthatók a ruházat és a szexuális magatartás vonatkozásában, ami még mindig erősen befolyásolja az idős embereket önmagukhoz való viszonyulásukban, és ez különösen a nőkre jellemző. Ez is újabb bizonyítéka annak, hogy az áldozatok elfogadják az őket sújtó sztereotípiákat.

Csakúgy mint ma, az angol feljegyzések szerint a múltban is az élet derekán túl már a nők voltak többségben, annak ellenére, hogy gyermekkorukban valószínűleg rosszabbul táplálták és kezelték őket, mint a fiúkat.²⁷ Amit eddig tudunk a nők helyzetéről, kilátásairól és tapasztalatáról a történelmi időkben, alig tartalmaz olyan utalást, amely segíthetne a nőknek annak eldöntésében, hogy mit gondoljanak, tervezzenek és cselekedjenek most, hogy ilyen számbeli fölényt élveznek a Harmadik Korban levő személyek új társadalmában. Az 1990-es évek Angliájában a Harmadik Korban levő nők száma nagyobb, mint amekkora Goody George idejében Anglia teljes lakossága volt. Az idősök életének múltbéli világába tett rövid kirándulásunk, amely során megismerhettük a hozzájuk fűződő attitűdöket és doktrínákat, lehetővé tesz egy kurta ítéletet. A múlt nem sok mindenre tanít minket, férfiakat és nőket, ami alapján általános elméletet állíthatnánk fel a közelgő Harmadik Kort illetően. Magunkra vagyunk utalva, legalábbis az időben.

Kóda – könyörgés innovációért

A fenti nyilatkozat arcátlanak és a jelen irányában igen elfogultnak tűnhet, ráadásul a releváns ismeretek szélsőségesen korlátozott körén alapszik. A korról és a szellemi felfedezéseivel kapcsolatos bölcsességek egészét átutorja: nemcsak Arisztotelészt, Aquinói Szt. Tamást, Kantot és a filozófusok társaságának egyéb tagjait, hanem Shakespeare-t, Tennyson-t, Matthew Arnoldot és a többi költőt, valamint Rembrandtot és a többi idős korban is alkotó művészt is mellőzi.

Azonban egyetlen gondolkodó, író vagy festő sem alkothat magának képet vagy alakíthat ki elméletet olyanfajta emberi létről és társadalomról, amelyet nem tud felfogni. A 21. század és az ezt követő korok mint a Harmadik Kor időszaka az általunk megnevezett személyek előtt pusztán erőltetett fantáziaképnek tűnhetett, amely épp oly valótlan és nem meggyőző, mint Platón *Állama*, Morus Tamás *Utópiája* vagy mondjuk Swift képzeletbeli világa a *Gulliver Utazásaiban*, ahol a halállal dacoló furcsa nevű figurák, a struldbrugok figyelmeztetésként szolgálnak az öröklétet keresőknek. Az erény, a bölcsesség, a türelem és a megnyugvás egyetemes elveinek, amelyek ennek az irodalmi anyagnak szinte minden darabjában ki vannak dolgozva, felvilágosodást és enyhülést kell hozniuk, a vallási meggyőződéssel és hittel együtt az idősöknek és az aggoknak, bármilyen körülmények között éljenek is. Amikor azonban az öregedésnek egy, a történelemben eddig nem tapasztalt állapotát éljük meg, ezen elveknek igazából nincs gyakorlati értékük a mi magatartásunk számára.

A múltban az öregedés világát – amelyben még a világi fordulat előtt minden elődünk, csakúgy, mint a költők és a gondolkodók éltek – a Második Kor imperatívuszai irányították, és teljes mértékben ennek értékei határozták meg. A még az Első Korban levőkre – akik aránya a társadalomban soha többé nem lesz olyan magas, mint akkoriban – úgy tekintettek, mint akik még a valós élet előszobájában vannak, értékeik pedig a társadalom egészén belül még közel sem tölthették be azt a szerepet, mint manapság. A Harmadik Kort nem lehetett sem megvalósítani, sem elképzelni, a mai fogalmaink szerinti Negyedik Kor pedig, úgy tűnik, az akkori Második Kor és a halál közötti élettapasztalat egészét meghatározta, még ha nem is domináns módon. Vagy már akkor is jelen voltak az idősök

²⁷ Lásd a IV. fejezetet, a lányokkal való bánásmódot illetően pedig Wall, Richard: *Women Alone in English Society. Annales de Demographie Historique*, 1981.

megbélyegzésének jegyei? Akárhogy is van, az akkori kis számú és forrásokban szegény idős lakosságot – talán csak a hatalmasságok kivételével – gond nélkül mellőzni lehetett: az élet elindulásra váróinak várótermébe zárt, csendesen üldögélő férfiak és nők voltak ők.

Bár a szentírás szerint az élet tartama 70 év körül alakul, és elődeink hajlamosak voltak az öregkort kihagyni számításaikból, mégis tudatában voltak annak, hogy jóval tovább is élhetnek. Ez minden bizonnyal így lehetett a kora középkori Izlandon. Az ottani idősek, akik már túl voltak a változás korán, úgy tűnik, ellenszegültek annak a sztereotípiának, miszerint ők csupán egykori önmaguk árnyékai lehetnek. Az Európa-szerte fellelhető népszerű és többek között igen korai képek az idős férfiakat és nőket 70-es, 80-as, de még 90-es éveikben sem mindig a vénség groteszk állapotában ábrázolják. Ezek a 15. és 20. század közötti faldekorációk, amelyek szerény körülmények között élő európai és amerikai lakosok házaiban találhatók, az életet a következőképp ábrázolják: öt lépcső felfelé – ahol egy lépcsőfok egy évtizednek felel meg –, majd az ötvenes évek csúcsa következik, azután pedig négy lépcsőfok vezet lefelé, egyenesen a halálba.²⁸

Ezek az ábrázolások aláássák azt a feltételezést, hogy régen sokkal korábban kezdtek el öregedni. Mindenesetre a Második Kor értékei – a fiatalos érettség, az életerő és a szülői szerep vállalása, a politikai és társadalmi kötelesség, a munka, a pénzkeresés, a felelősség, a fiatalok irányítása modellek felmutatásával – teljes mértékben uralják a múlttól kapott örökségünket az öregedés viszonylatában. Butaság lenne azt a benyomást kelteni, hogy a Második Kor elvei és tevékenységei nem folytatódhatnak és nem is kellene, hogy folytatódjának a Harmadik Korban. A Második Kor elvei azonban nem elégíthetik ki a Harmadik Kor igényeit. Ezek példának okáért nem alkalmasak a Harmadik Korbeli élethez szükséges intézmények megteremtésére. A Második Kor, valamint értékrendjének átfogó dominanciája, amelyet az Első Kor értékei – a fiatalság, a fittség stb. – széles körben módosítottak, hátrányos számunkra most, hogy elérkezett a Harmadik Kor.

Mint ahogy az már másutt is elhangzott, helyzetünk elkerülhetetlenül és orvosolhatatlanul újszerű, ezért most inkább kreativitásra, mint pusztá imitációra van szükség. Amit most meg kell teremtenünk, az az oktatási rendszerről, különösen a Harmadik Kor egyeteméről, valamint az idős angol lakosokra háruló felelősségekről szóló vitáink témája lesz. Ezek a gondok igen sokban különböznek Alice George, az 1680-as évek tisztességes korú özvegyének, valamint John Lock úr felelősségeitől, aki az 1690-es évek során a korai és részleges visszavonulást választotta.

Fordította: Vékony Attila

²⁸ Lásd a *Die Lebenstreppe: Bilder der Menschlicher Lebensalter* című kötetet. Ez egy, a Rajna vidéken 1983 és 1984 során több helyen is bemutatott kiállítás bőségesen illusztrált katalógusa. Másutt is voltak hasonló kiállítások, például Amszterdamban 1993-ban.